

“לנו משלנו”

פועלה של תקוה שריג בליקוט אגדות חז”ל לילדים ועיבודן

לאה חובב

האגדות – הן הנה חלוקי האבנים הקטנות
והיפות שרכבות גלי הים לוטשים אותן
יובלי יובלות ודורי דורות עד שהים פולטן על
שפתו חלקות ומלוטשות
(איגרות ביאליק, א, דביר תרצ”ח, עמ’ רעד)

השפעת הביוגרפיה על פועלה של שריג

במסגרת הבדיקה של דרכי עיבוד אגדות חז”ל לילדים עסקנו עד כאן בבדיקת יצירותיהם של זאב יעבץ, י”ב לבנר ותבלח”א יוכבד סגל, דברים שהופיעו בגליונות הקודמים של “דרך אגדה”; כאן אנו באים לבדוק את מפעלה של תקוה שריג בעיבוד אגדות אלה, מפעל מיוחד ויוצא דופן.

בדרך כלל עסקו בעיבוד אגדות חז”ל לילדים סופרים מסורתיים הנטועים בשתי רגליים בעולמה של תורה, ואילו כאן לפנינו תופעה שונה: תקוה שריג, שהיתה מראשוני קיבוץ בית השיטה שבעמק, קיבוץ חילוני, ליקטה ועיבדה לילדים אגדות חז”ל ואגדות חסידיות, והשקיעה את כל כולה באיחוי הקרע, בקשירה מחדש של החוטים המנותקים בין הנכדים והסבים, בקירוב מורשת ישראל אל ליבות הילדים הגדלים בסביבה חילונית. הסבר למעשה זה ניתן למצוא בביוגרפיה של המחברת. תקוה שריג באה מבית חרדי-מודרני. היא נולדה בשנת 1915 בשכונת “כרם” שבירושלים, לאביה הרב ד”ר יוסף זליגר (1872-1919), שהיה מייסד בית ספר “תחכמוני” ביפו, ולאמה לאה, שיסדה בשנות העשרים את תנועת “נשי מזרחי” העולמית. החל מינקותה ספגה את עולם האגדות של חז”ל. על חייה בילדותה כתבה את ספרה “אמא אגדה”¹, שאותו הקדישה להוריה,

1 תקוה שריג, אמא אגדה, הקיבוץ המאוחד תש”ס.

"שגידלוני על ברכי חז"ל"; חוויות ילדות שהטביעו את חותמן על חייה ופועלה מתוארות בספר: "היכרון הברור ביותר, אמא ואבא המספרים לי אגדות לעשרות, למאות: אגדות-אבות, אגדות שופטים ומלכים, אגדות חכמים" (עמ' 33).

בגיל ארבע נתייתמה תקוה מאביה, ובמשך שנה נאלצה לקיים את צוואת אביה ולומר אחריו "קדיש" בבית הכנסת. כאשר היתה כבת חמש (1920) התנפלו הערכים על שכונת בירושלים. "אמא הכניסה דברי מאכל לארון הבגדים הגדול שלנו ואחר-כך נכנסנו לתוכו שתינו... בארון היה חושך שחור... ואמא אגדה שלי מה עשתה? היא סיפרה לי אגדה על רבי עקיבא וחבריו, סיפור אימים. הקור מקפוא. הנשימה נעשתה קשה יותר ויותר, הדיבורים האלה של אמא מרעידים את כל איברי" (עמ' 54-56).

ההתנגדות לאמירת הקדיש היתה השלב המוקדם בחתירתה של תקוה שריג ליציאה מן המסגרת שבה גדלה, אך עם זאת נעוץ בה המשך דרכה הדו-ערכית: מצד אחד יש באותו שלב קבלת העולם הרוחני של מסורת ישראל לדורותיה, ומצד אחר – התנגדות למסגרת הכופה של קיום מצוות.

תקוה שריג הסבירה את כתיבתה לילדים בריאיון שנחנה בשעת 1986 ללא שניר, במילים הבאות:²

היכרותי את הספרות היהודית לדורותיה, והכתיבה הערכנית של ימינו חברו יחדיו להחלטה להעביר תכנים וערכים של אז להיום. שהרי אני, רגלי האחת דורכת שם, והשנייה כאן ועכשיו. שנים רבות עבדתי בהוצאת הקיבוץ המאוחד כאחראית על מדור ספרי הלימוד וספרי הילדים.

ראיתי שחסר תומר מן האוצר של היצירה היהודית לדורותיה שיהיה נתון באופן מודרני מתאים לקריאה וקליטה של הילד החילוני, על כן ניסיתי למלא חסר זה.

משבר קשה שעבר על תקוה שריג היה בנפול בנה, יוסף שריג, במלחמת יום הכיפורים בגולן – אבדה זו השפיעה עליה מאוד. בספרה האוטוביוגרפי, "סופה", שראה אור לאחר מותה כתבה את הדברים הבאים:³

העלטה היתה כבדה, מוחלטת. העולם מסביב נסתר מעיני לא עסקתי עוד בהוראה, בית השיטה הניחה לי שקעתי ראשי ורובי בכתיבה. משהו בתוכי עבד עבודת פרך, בקצב מטורף, כאחוז אמוק. שביבים ספורים בלבד זכורים לי, ההחלטה לכתוב הרהורים יהודיים לילדים חילוניים – סידרה, ושמה "לנו משלנו", שהחלה

2 לאה שניר, "שיחה עם תקוה שריג", לנו משלנו, דבר, 12.12.1986.

3 סופה, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, חש"ס. ספר זה הוא סאגה על משפחת שריג, המתפרשת על פני יותר ממאה שנה. בעלה של תקוה, נחום שריג, היה מפקד "חטיבת הנגב" במלחמת העצמאות.

בסיפורי חז"ל, המקבילים לספר בראשית ולתחילת ספר שמות, ועוד ועוד ועוד... בסך הכל שישים ספרים... (עמ' 297-298).

ואכן, מרבית ספריה ראו אור מאז נפל בנה, לעיתים כמה ספרים בשנה אחת. ובלשונה: "גל הכתיבה המטורפת" הוא מעין הגנה עצמית אינסטינקטיבית להישרד, שנועד לסייע לי להתגבר על ההלם ועל המכאוב".⁴ תקוה שריג נפטרה בבית השיטה בכסלו תשנ"ח (דצמבר 1997), והיא בת שמונים ושלוש.

סידרת הספרים "לנו משלנו"

בין הספרים הרבים שכתבה תקוה שריג בולטת הסידרה לילדים "לנו משלנו". שם זה בא להדגיש את הזיקה למורשת של עמנו, שממנה ראוי להביא סיפורים בפני ילדינו, בבחינת "לנו משלנו". יש בכך הכרזה פואטית וערכית, הפונה אל ילדים ואל מבוגרים. לדבריה "גם מבוגרים רבים קוראים בספריי, בעיקר מבוגרים שלא נולדו כאן, והם חסרים את התשתית התרבותית היהודית. אני סבורה שהייתי הראשונה שפנתה לכיוון זה של 'שורשים'".⁵

הסידרה "לנו משלנו" נפרשת על פני רצף היסטורי רחב ממדים, מבריא העולם ועד המאות הי"ח-הי"ט. ניתן לחלקה לשני סוגים: הראשון, עיבוד אגדות חז"ל לילדים, ובו יתמקד דיוננו; האחר: ליקוט ועיבוד מעשיות עם יהודיות שרוכזו סביב דמות או נושא, כגון "הבעל שם-טוב בא",⁶ "אליהו הנביא הנה הוא בא",⁷ "החסיד והחסידה",⁸ ו"בין נהר פרת ונהר חידקל".⁹ ספרים אלה התפרסמו בין ספריה על אגדות חז"ל – "כשספר הגיע לבשלות, הגשתיו לדפוס", אמרה; "רק כעבור שנים שבתי לחז"ל".¹⁰ עובדה זו השפיעה על השוני שבדרך עיבודיה את אגדות חז"ל, כפי שנראה להלן.

בשישה ספרים מרוכזים עיבודיה של תקוה שריג לאגדות חז"ל, ספרים שפירסמה משנת 1976 עד 1981. הספר המרכזי הוא הראשון, "לנו משלנו",¹¹ ועל שמו קרויה הסידרה כולה.

4 בשיחה עם לאה שניר, לעיל הע' 2.

5 שם.

6 הבעל שם-טוב בא, הקיבוץ המאוחד תשל"ז.

7 אליהו הנביא הנה הוא בא, הקיבוץ המאוחד תשל"ז.

8 החסיד והחסידה, מסדה 1978.

9 בין נהר פרת ונהר חידקל, מסדה 1980.

10 בשיחה עם לאה שניר, לעיל הע' 2.

11 לנו משלנו, אגדות חז"ל לילדים, הקיבוץ המאוחד תשל"ז.

בספר זה חמישה חלקים ובו תשעים ושמונה אגדות. שלושת החלקים הראשונים צמודים למסופר בתורה: בחלק הראשון מובאות אגדות מברייתא העולם ועד מגדל בבל; בחלק השני – מאברהם אבינו עד התוודעות יוסף אל אחיו; החלק השלישי – משה רבינו ויציאת מצרים עד מות משה; החלק הרביעי והמרכזי עוסק במעשי חכמים; ובחלק החמישי והאחרון מובאות "אגדות שונות ומשונות", ובהן גוזמאות רבות, שעליהן הרחיבה תקוה את הדיבור בספריה הבאים.

שני ספרים, "גוזמאות חלב ודבש"¹² ו"גוזמאות שור-הבר והלוייתן"¹³ נדפסו בכרך אחד והם נפתחים פנים ואחור, ספר בכל צד; כשני הספרים באות עשרים וחמש אגדות. בספרים אלה רב הדמיון על המציאות ויסוד ההגזמה בולט בהם. כאן כונסו כמה וכמה אגדות משמו של האמורא רבה בר-ר' חנה הידוע בסיפורי גוזמאות ודמיונות; אלה הובאו גם בחלק החמישי שבספר "לנו משלנו".

מיוחד הוא "גוזמאות חלב ודבש", שכולו רצוף אהבת הארץ ותנובתה. כאן כינסה שריג סיפורים על עצים האופייניים לארץ ישראל, כגון תאנה, זית, תמר, חרוב וגפן, וכן ירקות שונים, שתנובתם וגודלם מוגזמים ומעידים על ברכה מרובה. אגדות אלה יש בהן משום חיזוק הביטחון והאמונה בטעם חיינו בארץ.

מטרתה של תקוה שריג לגרום הנאה לקוראים בולטת בספרה "שעשועתיק"¹⁴, שפירושו שעשוע עתיק, בבחינת "לולא תורתך שעשועי" (תהלים קיט צב). את הביטוי "שעשוע" היא מפרשת כ"כל תענוג על דבר חכמה", ואכן, כאן נלקטו מהמקורות סיפורים "המשעשעים את הלב ומעשירים את השכל".

בספר מכונסים תשעים ושלושה סיפורים ומאמרי חכמה קצרים, רובם ממקורות חז"ל, ומיעוטם מפי חכמי הדורות, כגון מאמר חכמה קצר הנקרא "ורדים וקוצים" (עמ' 37): "שאלו את רב דימא שזקן היה ושבע ימים: מהי ילדות ומהי זקנה. השיב להם: ילדות – זר של ורדים לראשך, זקנה – זר של קוצים לראשך". ומפי ר' אברהם אבן-עזרא מצוטט שירו הידוע על מזלו הרע: "אשכים לבית השר, אומרים: כבר רכב/ אבוא לעת ערב, אומרים: כבר שכב/ או יעלה מרכב, או יעלה משכב! אויה לאיש עני, נולד בלי כוכב" (עמ' 101).

הספר "אושכי בושכי"¹⁵, אף הוא בסדרת "לנו משלנו", עניינו נושא אחד: סיפורי שדים. פירוש השם הוא מילות לחש וכישוף, שפירושן "יום ולילה" (על פי מילון אבן-

12 גוזמאות חלב ודבש, הקיבוץ המאוחד תשל"ח.

13 גוזמאות שור-הבר והלוייתן, הקיבוץ המאוחד תשל"ח.

14 שעשועתיק, ספרית פועלים תשל"ט.

15 אושכי בושכי, הקיבוץ המאוחד תש"ס. הציין "סיפרה" המופיע בצד שמה של שריג בא להדגיש שהיא לא "המחברת", אלא "המספרת", על פי סיפורים שאספה וליקטה.

שושן), והן נזכרות בתלמוד בבלי, שבת סז ע"ב: "האומר אושכי בושכי יש בו משום דרכי האמורי". בספר ארבע עשרה אגדות, בהן שלוש על אשמדאי ושלמה, המסופרות בתלמוד הבבלי, גיטין סח ע"ב, שביאליק הרחיב אותן בספרו "ויהי היום". אגדות אחרות עניינן במכשפות ושדים, וכולן לקוחות ממקורות חז"ל.

שלא כמנהגה ביתר הספרים הקדימה תקוה שריג הקדמה קצרה לספר זה, ובה הסבירה "מה פתאום שדים?", עם שהיא מדגישה: "והלא אין שום שדים בנמצא!". ההסבר הוא פסיכולוגי, שגם חז"ל לא האמינו בכל אלה וראו בהם "אחיות עיניים". חז"ל היו "חכמי נפש, מבינים ומעמיקים בנפש האדם, והתייחסו בכבוד רב ובחשיבות מרובה לדמיונותיהם-חלומותיהם של הבריות, ממש כרבי הפסיכולוגים בימינו הם ידעו היטב כמה סיפורים כאלה משחררים גדולים וקטנים מפחדים שהם הם 'נפשות' כל השדים והמפלצות" (שם, עמ' 7-8). דברים אלה באו להרגיע את הקוראים הצעירים ולסלק מהם את אמונתם במציאותם של השדים.

ספר זה נכתב לדבריה על פי בקשתו של ילד בשם ארז, בן קיבוץ בית השיטה: "חז"ל שלך סיפרו גם סיפורים על שדים?", שאל, והיא ליקטה וסיפרה, וארז צייר את הסיפורים שבספר.

הספר השישי ששריג עיבדה בו אגדות חז"ל, הוא "כלוב מלא עוף"¹⁶, ואף הוא מתמקד סביב נושא אחד: אגדות על עופות שונים. הדגשת מקומו של העוף באגדה גרמה לעיתים לשינויים ולהבדלים מהותיים בין המקור ובין הסיפור, כפי שנראה להלן בפרק על דרכי עיבוד האגדה.

בספר זה לוקטו עשרים ושש אגדות, מקצתן סיפוריות וחלקן כעין מאמרים קצרים המאזכרים עוף כלשהו, כגון: "ומה יעשו הצדיקים כשיבוא המשיח? הקדוש ברוך-הוא עושה להם כנפים כנשרים, והם יתעופפו על פני המים" (סנהדרין צב ע"ב). כנגד זה ארוך מאוד הסיפור על "המלך שלמה, הדוכיפת ומלכת שבא", והוא לוקט "על פי מקורות שונים", כפי שציינה המחברת, ואף הוא עיבוד מתוך הספר "עופות בספרות התלמודית"¹⁷.

16 כלוב מלא עוף (אגדות חז"ל), עם עובר 1981.

17 שמואל שפירא, עופות בספרות התלמודית, תל-אביב תשכ"א.

מקורות, עקרונות ומטרות

מקורות

המבוגר הקורא בספריה של תקוה שריג על אגדות חז"ל לילדים נחקל בקשיים הנובעים מאי-ציון המקורות לכל אגדה ואגדה. אמרתי "המבוגר", שכן הילד הקורא אינו מתעניין במקור, ואינו שואל את עצמו מניין לקחה המלקטת את האגדה. אולם כל מי שרוצה לעמוד על שורשיה של האגדה ולהשוות עיבוד למקור, יהא עליו לטרוח טרחה רבה; חסרון ציון המקורות פוגע גם במורים והורים בציבור החילוני שיתקשו להגיע למדרשים ולהרחיב את ידיעותיהם וידיעות תלמידיהם.

המסקנה שהגעתי אליה מעיוני בספריה היא, ששריג הביאה לנו אגדות מכלי שני ואף מכלי שלישי, ולרוב לא טרחה לבדוק במקור ראשון. זוהי הסיבה למספר טעויות שנפלו בעיבוד האגדות, כפי שנראה להלן. בכמה ספרים אין היא מציינת כלל במה נעזרה ועל פי מה עיבדה – כך בספרה הראשון, "לנו משלנו", מצוין רק "ליקטה ועיבדה". בדיקת החומר העלתה ששריג לקחה אותה מספר האגדה של ביאליק ורבניצקי; אותן אגדות שהם תרגמו העתיקה בלשונם ובתרגומם, והן רק "עובדו" לעברית המודרנית, כפי שנראה. בספר "גוזמאות חלב ודבש" ציינה שריג בפירושה: "על פי ספר האגדה"; את מקורן של אגדות אלה היה קל למצוא, לפי שביאליק ורבניצקי ציינו את המקור של כל אגדה ואגדה. בספר "גוזמאות שור-הבר והליותן" מצוין מקור אחר: "על פי אגדות היהודים, גינובורג, כרך א". בספר זה חוזרים כמה סיפורים על רבה בר-ר' חנה ששריג סיפרה ב"לנו משלנו", שמקורם במסכת בבא בתרא עג א-ע"ב; להלן נדגים כיצד הרחיבה אותם שריג בספר זה. בספר "שעשועתיק" מצוין בפירושה המקורות אינם באים ישירות מחז"ל: "סיפורי 'שעשועתיק' המובאים בספר זה נלקטו ונכתבו לילדים, מיעוטם מהמקורות ורובם מילקוטים שהכינו קודמי בדורות רחוקים וקרובים, ומצאתי כולם סדורים לפני בארכיון החגים הביניקובי, בביתי בבית-השיטה באדיבות ידידי א' בן-גוריון". עדות אישית זו, הכתובה בראש הספר, מחזקת את המסקנה ששריג ליקטה מכלי שני ושלישי; אף כאן אין ציון המקור בשולי האגדות. וכמוהו הספר "אושכי בושכי".

יוצא מכלל זה הוא הספר "כלוב מלא עוף", שבו מצוין מקורה של כל אגדה ואגדה. אולם גם ספר זה לקוח מכלי שני כפי שמעידה המחברת (בשער הפנימי של הספר): "נעזרתי רבות בליקוט 'עופות בספרות התלמודית' מאת שמואל שפירא ז"ל, שהופיע בהוצאת 'ספרית השדה'". ואכן ילקוט זה מביא את המקורות ובצידם תרגום ופירוש לנאמר בארמית.

עקרונות ומטרות

תקוה שריג לא ניסחה משנה פואטית סדורה, ובספריה אין הקדמות הדנות בעקרונות העיבוד של אגדות חז"ל לילדים, כפי שראינו בספריה של יוכבד סגל.¹⁸ כמה עקרונות פואטיים ניתן לדלות מן "השיחה" עם לאה שניר משנת 1986,¹⁹ תאריך המכסה את כל עיבודה לאגדות חז"ל; להלן אביא ציטוטים משיחה זו.

העיקרון הראשון ששריג מדגישה אותו, והוא המטרה המרכזית של כתיבתה, הוא "לנו משלנו": "הלא יש לנו משלנו, מדוע לנדוד למקורות זרים?". בסיפורים הנקלטים יש הפנמת תכנים והם "תנאי לאהבת העם והארץ ולמתן טעם ועומק לחיים אולי, לו היו הילדים והנוער סופגים את אלה, לא היינו עומדים היום בפני שוקת שבורה של תופעת הירידה בכגרותם".

תקוה שריג מצדדת בסיפור אגדות לילדים כבר בגיל הרך ואינה חוששת מ"הבלבול והערבוביה בתודעת הילד", כפי שטענו אחרים: "יש לתת במקביל מקרא ואגדה. האגדה מפרשת, מעבדת, מעמיקה ומרחיבה את הטקסט המקראי".

עקרון הברירה מונחה אצל שריג על ידי האינסטינקט שלה עצמה. עם זאת תלוי המיון בגיל הנמענים שאליהם מכוונים דבריה: "בעיני רוחי עומד ילד מבית חופשי מגיל שש עד תשע. ואף יותר מכך"; "דילגתי או עידנתי עובדות או תיאורים שאינם מתאימים על פי תפיסתי לגילו של ילד בין הגילים שש-תשע. הילד הנכון יגדל ויגיע למקורות, אז יבין את סיבת הדילוגים והעידונים הללו". יש לציין, שבספר "לנו משלנו" דילגה שריג על עניינים רבים בתורה. בספר בראשית למשל, חסרים סיפורי אדם וחווה בגן עדן, העבד ורבקה בחרן, ולא רק על עניינים קשים כגון עקדת יצחק או מעשה חמר ויהודה, שהדילוג עליהם מובן. כמו כן אין בספר שמות זכר לעשר המכות במצרים, וכמובן לא לפסיוחה על בתי העברים ולמצות שבני ישראל נשאו על שכמם בצאתם. כאן קשורים הדברים במצוות, ומאלה התרחקה שריג לחלוטין.

בין שיקוליה של תקוה שריג חל "הדירוג הכרונולוגי ועקרון אי החזרה". הדבר האחרון נכון לגבי כל ספר בנפרד, אולם קיימות כמה וכמה אגדות ששריג חזרה עליהן בספרים שונים בדרכי עיבוד שונות כפי שאראה להלן.

באשר לצורה שבה נכתבו האגדות, יש לשריג כמה עקרונות: "הצורה הספרותית האהובה עלי ביותר היא הסיפור הקצר. אני אוהבת לקרוא, לספר ולכתוב סיפורים קצרים". ואכן, מרבית האגדות קצרות הן, אם כי בספריה האחרונים ניכרת הרחבה

18 ראה לאה חובב, "דרכה של יוכבד סגל בעיבוד אגדות חז"ל לילדים", דרך אגדה ג (תש"ס), עמ' 203-244.

19 ראה לעיל, הע' 2.

והארכה. חידוש מיוחד שהיא מחשיבה ביותר הוא הכתיבה בשורות קצרות וארוכות ללא חוקיות חיצונית:

אני מספרת בכתב כשם שאני מספרת בעל-פה כתיבה ספונטאנית זו, הכמו מסופרת בעל פה, גרמה לי לכתוב בשורות בלתי קצובות על פי מידותיהן הטכניות. כוונתי לומר, כי אורך השורה הוא כאורך נשימת המשפט וההיגד אין אלו שירים, אף כי לעיתים מבלי שאתכוון לכך, נופלת לפתע חריזה בתוך חלקי השורה או בסוף השורה. איני מודעת לכך ואף אני מופתעת לעיתים למצוא זאת בסוף הכתיבה.

צורת כתיבה זו אישית היא ומיוחדת לה.

על השאלה של המראינת בדבר היחס למציאות אלוהים בספרים המיועדים לילדים חילוניים, השיבה תקוה שריג וסיכמה את "האני מאמין" שלה:

הכרח הוא, לדעתי, להתייחס לכל ספרות רליגיוזית מתוך נקודת מוצא, שמחברי כל היצירות האלה האמינו אמונה עמוקה באלוקים, ורובן נוצרו על מנת להנחך את הנזקק להן, לאמונה. לא ייתכן ללמד אותן אחרת הוצאת מציאות האל מהן היא מעשה של הוצאת העיקר, הוצאת הנשמה.

עיקרון זה אכן מיושם בעיבודיה, והקורא בהן, דתי כחילוני, קורא את אגדות חז"ל שנכתבו מתוך אמונה עמוקה בה.

שריג אינה מתייחסת לסוגיה של הטפת מוסר, שכמה ממעבדי אגדות נכשלו בה. אולם עיון בספריה מצביע על כך כי בדבריה אין היא מטיפה מוסר כלל ועיקר. מטרתה לשעשע, לגרום הנאה, לספר על עברו של העם, אך בלי להוציא מסקנות מוסריות ישירות.

הענקת אגדות חז"ל לילדים כוללת כמובן גם את לשון חז"ל. אחת המטרות הנלוות היא "העשרת הילדים בעושר שורשי רווי תרבות יהודית". שריג הגיעה למסקנה ש"הילדים מקבלים את לשון חז"ל ללא כל בעיה, ולשון זו השפיעה עליהם באופן שהפנימו ללשונם ביטויים מלשון זו".

וכך היא מתארת את דרך הכתיבה: "אני קוראת מספר מקורות של אותה אגדה. אחר מניחה הצידה את רשימותי, וב'שפת חכמים' שהיא 'שפתי' כשאני כותבת 'חוליי'ת', אני כותבת מן הזיכרון, תוך בדיקה מתמדת, האם לא טעיתי בכוונה, ברוח, בטעם, בלשון". מסתבר שהצהרת כוונות זו לא תמיד עלתה בידה, במיוחד כאשר כתבה "מן הזיכרון". רבים מן הביטויים האופייניים ללשון חכמים עובדו ושונו ללשון ימינו, לשון

המובנת לילד. יוכבד סגל לעומתה השאירה את לשון חז"ל ופירשה בסוגריים ביטויים קשים, וכך הקנתה "גירסא דינקותא" לקוראיה. כאן, לדעתי, הוחמצה המטרה בחלקה. והרי מספר דוגמאות לחילופי סגנון; נשווה את לשונה של שריג ללשונה של "ספר האגדה" ששמר על לשון חז"ל (המובאות במאמר זה לקוחות ממהדורת דביר, תרצ"ו). במקום הביטוי "לא מצא להשתכר" (הלל הזקן, ב, עמ' ח סעיף יב), כותבת שריג "לא מצא עבודה ולא קיבל שכר"; "לא הניחו להיכנס" (שם) – שריג: "לא הרשה לו להיכנס פנימה"; "פרקוהו והרחיצוהו וסכוהו" (שם) – שריג: "הורידו אותו, ורחצו אותו, ומשחו את גופו בשמן"; "כשעלה עמוד השחר" (שם) – שריג: "למחרת בבוקר".

ובאגדה על נחום איש גמזו (שם, ב, עמ' מג סעיף קכו): "דורון" – שריג: "מתנה"; "שמלומד בניסים הוא" – שריג: "שקורים לו תמיד ניסים"; "אגוזי המלך" – "בית אוצרו של המלך"; ועוד כיוצא באלו.

במקצת מן השינויים יש פירוש, אך חבל שניבים אופייניים ללשון חז"ל אינם מועברים לילדים הקוראים את האגדות המעובדות. על שינויי לשון נוספים עמדנו בפרק הבא.

דרכי עיבוד האגדות

דרכה של תקוה שריג בעיבוד האגדות מגוונת, אינה אחידה, ושונה מספר לספר. אינה דומה דרכה בעיבוד אגדות בספרה הראשון, "לנו משלנו", לספרה האחרון, "כלוב מלא עוף", ולשאר ספריה. מטרתה, להביא את אגדות חז"ל לילדים, לא הונחתה על ידי עיקרון מרכזי בעיבוד. וכבר עמדתי על הגורמים בביוגרפיה שלה, שהביאו לחבר ספרים בזה אחר זה ברחף בלתי נשלט כמעט, שמנע ממנה עיון מעמיק בכל אגדה ודיון עקרוני בעיבודה. עם זאת, נראה כמה מאפיינים מרכזיים בעיבודה, ההופכים למעין כללים.

בספר "לנו משלנו" נצמדה שריג למקורות שמהם לקחה את האגדות, מבלי להרחיב ולהוסיף, לא הרחבות ספרותיות, לא הבהרות גיאוגרפיות ולא עניינים היסטוריים; כנגד זה נמצא מעט הרחבות בספריה האחרים, כפי שנדגים להלן. בספר "לנו משלנו" שהיה ראשון לעיבודים, נשענה שריג על ספר האגדה של ביאליק ורבינצקי, אך השמיטה מספר עניינים.

השמטת פסוקים

פועלה של תקוה שריג בליקוט אגרות חז"ל

כידוע, נשענת דרשתם של חז"ל על פסוקי המקרא, אם כדי להוכיח את אמיתות הפסוק ואם כדי לאושש את סיפור המעשה, והפסוק הוא חלק בלתי נפרד מן של האגדה. בספר האגדה הביאו ביאליק ורבניצקי את הפסוקים כפי שהם מופיעים במקור, ואילו שריג – השמיטה אותם.

בסיפור "נח ודור המבול" מביאה שריג את סיפורו של "עוג מלך הבשן" (עמ' 14; המקור הוא בפרקי דרבי אליעזר, פרק כג ט):

"וישאר אך נוח ואשר אתו בתיבה" (בראשית ז כג), חרין מעוג מלך הבשן שישב לו על עץ אחד מן הסולמות של התיבה, ונשבע לנח ולבניו שיהיה להם עבד עולם. מה עשה נח? נקב חור אחד בתיבה והיה מושיט לו מזון בכל יום ויום, ונשאר גם הוא שנאמר "כי רק עוג מלך הבשן" וגו' (דברים ג יא).

בספר האגדה (א, עמ' לו סעיף כב) יש שינויים מעטים בלבד, ונשאר הפסוק האחרון:

כשגברו מי המבול ישב לו עוג מלך הבשן על עץ אחד מן הסולמות של תיבה, ונשבע לנח ולבניו שיהא להם עבד עולם. מה עשה נח? נקב חור בתיבה והיה מושיט לו מזון בכל יום ויום. וזהו שנאמר: "כי רק עוג מלך הבשן נשאר מִיְתֵר הַרְפָּאִים" (דברים ג, יא).

תקוה שריג הלכה בעקבות ספר האגדה, אך השמיטה את הפסוק האחרון שהסיפור כולו נשען עליו. מה פירוש "נשאר מיתר הרפאים"? כיצד נשאר? על כך עונה האגדה. נתבונן גם בשינויי לשון.

לנו משלנו, עמ' 14:

כשגברו מי המבול, ישב לו עוג מלך הבשן על עץ אחד מן הסולמות שבתיבה, ונשבע לנח ולבניו שיהיה להם עבד לעולם. מה עשה נח? נקב חור בתיבה והיה מושיט לו אוכל בכל יום ויום.

הביטוי "כשגברו מי המבול", שאינו מופיע במקור, נשען על פסוקי התורה בבראשית ז: "ויגברו המים" (יח), "והמים גברו מאד מאד" (ט), ועוד; ביטוי זה מדגיש את מצוקתו של עוג. שריג לקחה אותו מספר האגדה. הביטוי "עבד עולם" מבוסס על עבד עברי שנרצעה אוזנו: "וְעֶבְדוֹ לְעוֹלָם" (שמות כא ו). ובמקרא חוזר הביטוי שלוש פעמים (דברים טו ז, שמואל א כז יב, איוב מ כח). שריג הוסיפה את לי השימוש וכתבה "עבד לעולם".

ואולי יש בכך פירוש לביטוי המקורי. את הביטוי "מזוגנו" שינתה ל"אוכל", לשון יומיומית. נראה לי שגם ילדים חילוניים מכירים את הביטוי מזון, ולשם מה השינוי? בסך הכל אלו שינויים קלים ולא מהותיים.

השמטת שם הקב"ה ויד ההשגחה

האגדה "ראם גדול כהר" מופיעה במקורה במדרש "שוחר טוב" כ"ב, וממנה נטלו אותה בעלי ספר האגדה כמעט כלשונה פרט לקטע שאצטט להלן. אגדה זו על דוד הרועה באה להראות את השגחתו של הקב"ה ואת הצלתו של דוד. בשני נוסחים נשמרת מהות האגדה ויד ההשגחה בולטת, ובנוסף תקוה שריג הושטו הפסוק, מציאותו של הקב"ה והשגחתו על דוד.

ספר האגדה, ו, עמ' מא סעיף רמד:

בשעה שהיה דוד רועה את הצאן הלך ומצא את הראם ישן במדבר, והיה סבור בו שהוא הר – ועלה עליו והיה רועה. ננער הראם ועמד, והיה דוד רכוב על קרניו ומגיע עד לשמים. באותה שעה [נתפלל דוד לפני הקדוש-ברוך-הוא שירידהו]²⁰ מן הראם. מה עשה הקדוש-ברוך-הוא? זימן לו אריה אחד. כיון שראה הראם את האריה נתירא ממנו ורכץ בפניו, לפי שהאריה מלך על כל החיות והבהמות. כיון שראה דוד את האריה נתירא ממנו, זימן הקדוש-ברוך-הוא צבי, קפץ האריה אחריו – ודוד ירד והלך לו. זהו שנאמר: "הושיעני מפי אריה ומקרני רָמִים עֲנִיחֵנִי" (תהלים כב כב).

בולטת באגדה זו תפילת דוד לעזרת ה' בצר לו, ועזרת ה' המיידית. פעמיים נאמר "זימן לו" – פעם אריה ופעם צבי. הפסוק מתהלים מסכם את האירועים ומשמש הוכחה ל"אמיתות" האגדה. נראה את עיבודה של שריג, את שימושה בסגנון ספר האגדה ואת השמטותיה.

"ראם גדול כהר" – לנו משלנו, עמ' 9:

בשעה שהיה דוד המלך רועה את הצאן בילדותו, הלך ומצא את הראם ישן במדבר וחשב שהוא הר. עלה עליו והשיגה משם על צאנו. התעורר הראם וקם, והיה דוד

20 במקום המשפט שבסוגריים, "נתפלל דוד" וכו', מובאת במדרש "שוחר טוב" התפילה עצמה: "באותה שעה אמר דוד רבוננו של עולם, אם אתה מורידני מן הראם הזה, אני בונה לך היכל של מאה אמה בקרני ראם, יש אומרים לארכו מדוד, ויש אומרים לעיגולו מדוד. ומניין ששילם לו נידו, שנאמר וַיִּבֶן כמו רָמִים מקרשו" (תהלים עח ט). קטע זה הושט מספר האגדה, שכן יש בו סטייה מן הסיפור עצמו, אך ביאליק ורבניצקי קיצרו והשאירו את עצם עובדת תפילתו של דוד.

רכוב על קרניו ומגיע עד לשמים. בא אריה אחד. ראה הראם את האריה, נבהל ורובץ לפניו, כי האריה הוא מלך על כל החיות והבהמות. ראה דוד את האריה ונבהל. בא צבי אחד, קפץ האריה אחרי הצבי ודוד ירד מעל הראם והלך לו לשלום.

המעבדת השמיטה את תפילת דוד ופנייתו לקב"ה. הושמטה עזרתו הכפולה של ה', וכן אין זכר לפסוק מתהלים. כל האירועים בעיבוד של שריג "טבעיים" הם. אין קשר בין ההצלה הבאה ברגעים הקריטיים בריוק בזמן הנדרש, ובין ההשגחה מלמעלה. זוהי גישה חילונית מובהקת.

השמטת שמות החכמים וצירוף האגדות

כמה וכמה אגדות העוסקות בעניין אחד מופיעות בספר האגדה סמוכות זו לזו, אולם בספר האגדה מובאת כל אגדה בנפרד בציון המקור שממנו נלקטה. שריג צירפה אגדות שיש בהן עניין אחד ויצרה סיפור הרמוני שלם, מבלי לציין שהדברים מלוקטים ממקורות שונים, דבר שאינו מעניין את הילד הקטן. ביצירה מעין זו מתמקדת המעבדת בעלילה עצמה, ולא חשוב בעיניה מי אמר אגדה כלשהי, ולפיכך הושמטו על פי רוב שמות החכמים שבשם מובאת האגדה במקור. השמטת שם החכם המספר אופיינית למרבית העיבודים שבספריה של שריג, אם כי יש יוצאים מן הכלל.

משני מקורות יצרה שריג את אגדת האכלת החיות בתיבה, המתארת את טרחתם הרבה של נוח ובניו ומסירותם הרבה לחיות שבתיה. המקורות משלימים זה את זה, ואיחודם רצוי.

תנחומא, פר' נח ב:

אמר רבי לוי: כל אותן י"ב חודש לא טעם שינה, לא נח ולא בנוי, שהיו זקוקין לזון את הבהמה ואת החיה ואת העופות. ר' עקיבא אומר אפילו שבישתין (זמורות) לפילין וזכוכית לנעמיות (לבנות היענה) הכניסו בידן לזון אותן. יש בהמה שהיתה אוכלת בשעה אחת ביום, ויש בשתיים של יום, ויש בשלישי של יום, ויש בקריאת הגבר. אמרו רבותינו שנים עשר חודש שעשה נח בתיבה, לא טעם טעם שינה, לא ביום ולא בלילה, שהיה עסוק לזון את הנפשות שהיו עמו, הוי אומר "ולוקח נפשות" זה נח. ומה היה מאכילן? כל מין ומין היה אוכל לפי שהיה למוד, הגמל תבן, והחמור שעורים, הפיל עצי גפנים, הנעמית זכוכית.

באגדה זו נזכרים דבריהם של כמה וכמה חכמים, המוסיפים זה על דברי חברו כדי להדגיש את טרחתו של נח. בתנחומא לא נזכרת הזיקית, אך שריג שילבה אותה בעיבודה

בעזרת משפט מקשר בין אגדה לאגדה: "רק הזיקית – לא ידע נח מה היא אוכלת". מקור אחר, בסנהדרין, עונה על השאלה. סנהדרין קח ע"ב:

אמר לו אליעזר לשם רבא: כתיב "למשפחותיהם יצאו מן התיבה", אתון היכן היתון (אתם היכן הייתם)? א"ל צער גדול היה לנו בתיבה, כריה שדרכה להאכילה ביום האכלנוה ביום, שדרכה להאכילה בלילה האכלנוה בלילה. האי זקיתא (זיקית זו) – לא היה יודע אבא מה אכלה. יומא חד הוה יתיב וקא פאלי רימונא (יום אחד היה יושב ומחתך רימון). נפל תולעתא מניה אכלה. מיכן ואילך הוה גביל לה חזרא, כי מתלע אכלה (נפלה תולעת מתוכו ואכלתה. מכאן ואילך היה בולל לה מין ירק וכאשר התליע אכלה).

סיפור זה מופיע בספר האגדה בתרגום לעברית בסמוך לקודמו (כרך א, עמ' לז סעיף קט), ומכיוון שהנושא הוא האכלת החיות בתיבה, שילבה אותו שריג כהמשך לאגדה שבתנחומא, כמקשה אחת. לנו משלנו, עמ' 14:

פעם אחת ישב וחתך רימון, נפלה תולעת מתוכו, ואכלה אותה הזיקית. מכאן ואילך מצא לה תולעים לאכילה.

אף כאן השמיטה שריג את הביטויים הקשים המתארים את טרחת נח ובניו במדויק ("גובל לה חיורא"), והסתפקה בהכללה.

הרחבת

הרחבה ופיתוח ספרותי – השוואת עיבודים שונים של שריג

כבר צוין לעיל שכמה אגדות שהתפרסמו בספר "לנו משלנו" עובדו מחדש בספריה האחרים של שריג.²¹ בספר "גוזמאות חלב ודבש" יש מסגרת אחידה לכל האגדות: הפתיחה לכל אגדה היא "פעם אחת באו אורחים" (או בלשון יחיד: בא אורח) לארץ ישראל; הסיום: "ארץ חמדה היא ארץ ישראל/ הפלא ופלא, ממש/ ארץ זבת חלב ודבש". בתוך מסגרת זו פוגשים האורחים את פירות ארץ ישראל ומגזימים בשבחייהם ובגודלם, מתוך חיבת הארץ.

21 כגון: "הורמיז בן לילית" (עמ' 100) חוזר בנוסח שונה בספר "אושכי בושכי" (עמ' 55-58), על פי כבא בתרא עג ע"א.

נשווה את הנוסח הקצר של אגדת "האפרסק" בספר "לנו משלנו", לעיבוד הספרותי שב"גוזמאות חלב ודבש". שוב נראה עד כמה הנוסח ב"לנו משלנו" קרוב למקור ואין בו שום פיתוח, רק שינוי סגנוני לצורך פירוש אך הגוזמה חביבה על ילדים ומפתחת את הדמיון, ושריג ענתה למשאלה פנימית של הילד בספריה על הגוזמאות, מתוך רצון לשעשע.

כתובות קיב ע"א:

ר' חלבו ור' עזרא ורבי יוסי בר חנינא איקלעו לההוא אתרא. אייתהו קמייהו אפרסקא דהוה כאילפס כפר הינו, ואילפס כפר הינו כמה הוי? ה' סאין. אכלו שליש והפקירו שליש ונתנו לפני בהמתן שליש.

תרגום, על פי ספר האגדה, ב, עמ' קכו סעיף תנו:

ר' חלבו ור' עזרא ור' יוסי בר חנינא נודמנו למקום אחד בארץ ישראל. הביאו לפניהם אפרסק שהיה כאילפס (קלחת) כפר הינו (ואילפס כפר הינו כמה היה? חמש סאין), אכלו שליש והפקירו שליש ונתנו לפני בהמתם שליש.

"אפרסק ענק" – לנו משלנו, עמ' 104:

רבי חלבו ורבי עזרא ורבי יוסי בר חנינא נודמנו למקום אחד. הגישו להם אפרסק, שהיה גדול כמו סיר של בית הינו. ומה גדלו של סיר מבית הינו? כמו חמישה דליים גדולים. אכלו החכמים שליש מן האפרסק, ונתנו לבהמתם שליש, והשאירו שליש שלא יכלו להתגבר עליו.

השוואת שלוש הנוסחאות מצביעה על הדמיון הרב ביניהן. בספר האגדה יש תרגום מארמית והוספת "בארץ ישראל". שריג מפרשת את הביטוי אלפס, סיר, ואת המידה "חמש סאין" היא ממחישה: חמישה דליים גדולים. גם הסיום מפורש על ידה ומנומק: מדוע השאירו שליש נוסף? כי לא יכלו להתגבר עליו. זהו עיבוד קצר וענייני. שמות החכמים כאן הם גיבורי הסיפור ולא המוסרים אותו.

בספר "גוזמאות חלב ודבש" מופיע נוסח מורחב, שיש בו דרמטיות באמצעות דר' שיח בין הנפשות הפועלות. את שמות החכמים גיבורי הסיפור השמיטה שריג ושילבה גיבור נוסף, האיכר –

האפרסק (עמ' 16):

פעם אחת באו שלושה אורחים לארץ-ישראל, רוכבים על חמוריהם. עברו על יד בוסתן של אפרסקים. קרא בעל הבוסתן ואמר להם: בואו ואכבד אתכם באפרסק אחד.

התפלאו האורחים על דבריו ואמרו זה לזה: לשלושה אנשים יתן הקמצן הזה אפרסק אחד? נתן בעל הבוסתן אפרסק אחד לשלושת האורחים. אכלו שלושתם שליש אחד מן האפרסק והותירו לחמוריהם, שאכלו את השליש השני.

שבעו החמורים והשאירו את השליש השלישי של האפרסק לכל מי שירצה. אמרו האורחים לאיכר:

– התפלאנו עליך, שאמרת לכבד באפרסק אחד שלושה אנשים, אבל ראינו בעינינו שאכלנו שלושתינו, אכלו חמורינו, ועוד נותר לכל מי שירצה לאכול מן האפרסק הזה. ארץ חמדה היא ארץ-ישראל, הפלא ופלא, ממש ארץ זבת חלב ודבש!

כאן רואים אנו הרחבה ספרותית הממחישה את הסיטואציה. האורחים רוכבים על חמוריהם (במקור נרמז "נתנו לפני בהמתן שליש"); המקום שאליו נודמנו הוא בוסתן של אפרסקים; ובמקום "הביאו לפניהם" סתמי, יש כאן בעל בוסתן המדבר אל האורחים בדיבור ישיר. הדיבור הישיר נשמע גם בין האורחים לבין עצמם, עם פירוט מחשבותיהם. הניגוד בין הכינוי "קמצן" ובין המציאות טופח על פני האורחים ומעצים את הגוזמה שבגודל האפרסק. יש כאן הסבר לביטוי המקורי "הפקירו" – לכל מי שירצה. שריג ממשיכה את האגדה ומוסיפה בסיום את דברי האורחים לאיכר, דברים שלא היו באגדה המקורית, אך הם משתמעים ממנה. יש בכך חזרה והדגשת הפלא.

פיתוח עובדה לסיפור עלילתי

בספר "גוזמאות שור הבר והלויתן" הרחיבה שריג אגדות שונות כשהן מובאות בתוך מסגרת כללית: סיפורי מסעות, רובם של יורדי ים. לכן נמצא ביניהם כמה מסיפורי רבה בר ברחנה "שירד עם חבריו בספינה לים". סיפורי התיירים בארצות רחוקות מלווים בפגישה בפלאי תבל ויצורים שגודלם מוגזם כמו הלויתן ושור הבר, ובעלי חיים מופלאים. כזה הוא הסיפור על הדולפינים. המקור לכך מופיע בבכורות ח ע"א, ובעלי התוספות מבארים אותו. אולם תקוה שריג ציינה בראש ספרה שהוא נכתב על פי "אגדות היהודים" לגינזבורג, כך א'²² נביא את המקורות השונים ונראה כיצד פיתחה שריג עובדות קצרות לכדי עלילה ספרותית שלימה ודמיונית.

22 לוי גינזבורג, אגדות היהודים, רמת-גן תשכ"ו.

בכורות ח ע"א:

הדולפינין פרין ורכין כבני אדם. מאי דולפינין? אמר רבי יהודה: בני ימא. כל שביציו מבחוץ מוליד, וכל שבפנים מטיל ביצים.

תוספות, שם:

שאם בא אדם עליהם מתעברות הימנו. בני ימא: דגים יש בים שחציים צורת אדם וחציין צורת דג.

אגדות היהודים, א, עמ' 22:

דולפינים שבים חציין צורתם כצורת אדם וחציין כצורת דגים. והם גם פרים ורכים כבני אדם, ולפיכך הם נקראים בשם "בני-הים". שכל מה שיש ביבשה יש כנגדו בים, ודולפינים אלה שבים הם כנגד מין האדם שביבשה.

גיכר שגינזבורג הסתמך גם על הגמרא וגם על התוספות מתוך הדגשת צורתם של הדולפינים על פי התוספות; מפליאה גם דרך הפרייה והרבייה שלהם, הדומה לזו של בני אדם. תקוה שריג הופכת עובדות אלו לסיפור עלילתי דרמטי, שיש בו דרשית בין התיירים ובין הדולפינים המדברים.

"בני אדם כחולים בני הגלים" – גוזמאות שור-הבר והלוייתן, עמ' 29-30:

בני אדם כחולים בני הגלים

היו שלושת התיירים הולכים מארץ לארץ

ולא שבעו עיניהם מרב קסמים ופלאות.

פעם אחת, באו לשפת ים

ומצאו שם ספינה.

ירדו לתוכה, והפליגו למרחקים נעלמים.

פתאום, בצהרי היום,

הציצו אליהם מבין הגלים

בני-אדם כחלחלים.

קראו להם נוסעי הספינה

שיבואו אליהם.

כתרו אותם בני-האדם הכחולים

סביב סביב, רכובים על גלים,

ורקדים לפנייהם ריקודים מופלאים.

שאלו נוסעי הספינה את בני-האדם הכחולים:

– מי אתם ומה אתם, בני-אדם כחולים

רוכבי גלים?

– אנחנו הדולפינים הכחולים,

חציינו דגים חציינו אנשים,

זנב לנו וסנפירים כמו לדגים,

אבל בנינו נולדים מבטן אמם

ויונקים משדיה כדרך בני-אדם...

השתוממו מאוד התיירים ובקשו מדולפינה אחת,

שתעלה לספינתם ותסע אתם למקומם.

אמרה להם הדולפינה: אם ירד אדם מכם

לגור אתנו כלב-ים,

אבוא אני אתכם לגור ביבשה...

הבינו התיירים שהיתה בקשתם שטות ומהתלה,

ובקשו מהדולפינה סליחה ומחילה.

נפרדו נוסעי הספינה מן הדולפינים המופלאים

והשיטו ספינתם למרחבים בלתי נודעים...

כבר בפתיחה מכינה שריג את הקורא לפגוש "קסמים ונפלאות". התיירים אינם מכירים את הדולפינים והם נדמים להם כבני אדם, בראותם את חלקם העליון. כאן משתמשת שריג בנוסחו של גינזבורג – "חציין צורתם כצורת אדם וחציין כצורת דגים" – ואף שמה הגדרה זו כפי הדולפינים עצמם. גם את הפרייה והרבייה היא משלבת: "בנינו נולדים מבטן אמם" וכו'. ההרחבה הספרותית בולטת: את העובדות שבמקור הופכת המעבדת לסיפור מעשה, שיש בו גיבורים ממשיים, ובכך כאילו מחזקת את "האמת" שבאגדה. הריקוד סביב הספינה על גבי הגלים חי ומוחשי. השיחה בין נוסעי הספינה ו"בני האדם" הכחולים הולמת את האנשת בעלי החיים שבספרות לילדים. הסיום הומוריסטי, ומצביע על אי-הבנת התיירים את היצורים שלפניהם, שמקומם בים ולא ביבשה. תשובת הדולפינה יש בה מעין אירוניה, ומביאה את הדברים עד גיחוך. שריג מדגישה את "השטות והמהתלה" שבבקשת התיירים ובקשת "הסליחה והמחילה" מן הדולפינה מקרבת את הסיטואציה לחברה האנושית. הסיום מצביע שדרכם של התיירים טרם נסתיימה, ואמנם בספר יפגוש הקורא עוד דמויות מופלאות. יש בסיום זה גירווי לקריאה נוספת.

צורתה החיצונית של האגדה, בשורות קצרות שאינן זהות באורכן, אופיינית לכל כתיבתה של שריג, כפי שהובהר בעקרונות הכתיבה. בסיום נראה כאן גם חריזה, מקריה, לדברי המעבדת.

הרחבה היסטורית, ספרותית ופירוש מושג

בדרך כלל אין תקוה שריג מרבה בהרחבות היסטוריות ובפירושי מושגים, אולם בסיפור "מעשה בשני פשושים" שבספרה "כלוב מלא עוף", מצויה הרחבה ופירוש. מקור הסיפור הוא בויקרא רבה כב מהדורת מרגליות (עמ' לד); אביא את הסיפור בתרגום מארמית (התרגום שלי, ל"ח):

מעשה באיש אחד שעלה מבבל. ישב לנוח בדרך וראה שתי ציפורים רבות זו עם זו, והמיתה אחת מהן את חברתה. הלכה האחרת והביאה עשב, שמה עליה והחיתה אותה. אמר האיש: טוב לי שאקח מעשב זה ואחיה בו את מתי ארץ ישראל. כאשר רץ ועלה ראה שועל מת מושלך בדרך. אמר: טוב לי שאנסנו בזה השועל. שם עליו את העשב והחיהו. עלה עד שהגיע לסולמה של צור. ראה אריה אחד מת מושלך בדרך. אמר: טוב לי לנסות באריה זה, הניח עליו את העשב והחיהו. קם האריה ואכל אותו. זהו שהבריות אומרים: "טוב לרע עשית – רעה עשית, טוב לרע לא תעשה ורעה לא תגיע אליך".

כמה וכמה שינויים ותוספות הכניסה שריג בסיפור זה. לשתי הציפורים הסתמיות נתנה שם – "פשושים" – בכך המחישה את הסתמי והפכה אותן לציפורים מוכרות. גם את המושג "עלה מבבל", המובן לכל מבוגר המכיר את ההיסטוריה של גלות בבל, הרחיבה שריג והוסיפה בו פרטים היסטוריים.

"מעשה בשני פשושים" – מן הספר כלוב מלא עוף:

אחרי שחרב בית המקדש הראשון
ובני יהודה הגלו לבבל,
היה מעשה באיש אחד, שעלה לארץ ישראל מבבל.
הלך ברגליו דרך המדבר וישב לנוח מחום היום.

במשפט האחרון יש הסבר לתנאים בימים ההם וממחיש את הקושי בעלייה, במדבר ובחום.

עד כאן תוספת היסטורית וגיאוגרפית; בהמשך שריג צמודה כמעט למקור:

ראה בקרבתו שני פשושים רבים ומתקוטטים זה עם זה.
קטל פשוש אחד את משנהו ועמד על ידו מצטער.

תוספת רגשות – "מצטער" – יש בה הרחבה ספרותית; למעשה זוהי המשמעות של ההחייאה שהקוטל מחיה את חברו.

הלך אותו הפשוש והביא מין עשב,
הטיל אותו על הפשוש המת וחי!
אמר האיש בליבו:
"אגרש את הפשושים, אקח עמי את העשב
לארץ ישראל

ואחיה בו את מתי החורבן"
בדרכו פגש שועל מת.

אמר בלבו:
"הבה אנסה את העשב על השועל המת
ואראה אם יחיה".

הטיל את העשב על השועל וחי וקם על רגליו.
המשיך האיש בדרכו, עד שהגיע לסולם של צור.

וכאן בא פירוש המושג:

(כך קוראים לרצועת החוף הצרה שעליה נמצאת צור,
לרגלי הרי הלכנון המגיעים כמעט עד מי הים התיכון.)

את הפירוש נתנה המעברת בסוגריים, והוא מפרט בסגנון פרוזאי את המושג הגיאוגרפי במדויק.

זוהי סטייה מובהקת ממהלך הסיפור, הבאה לסבר את אוזני הילדים.

כשהגיע לסולם של צור, ראה אריה מת.
אמר בלבו:

"כדאי שאנסה שנית את העשב,
האם יחיה גם את האריה".

הטיל את עשב הקסמים על האריה
וחי וקם על רגליו וטרף את האיש.
על כך אמרו הקדמונים:

"עשית טובה לרע – רעה עשית".

הפתגם המסיים כאן קצר מן המקור, והוא מצטט רק את חלקו הראשון. בחלקו השני של הפתגם יש כעין הטפה והדרכה – "טוב לרע לא תעשה" – והתוצאה: "ורעה לא תגיע אליך". אולי רצתה שריג להימנע מהטפת מוסר.
גיבור אגדה זו מתגלה כקטן אמונה. מצד אחד יש בו שאיפה לאומית להחיות את מתי החורבן וכך חש העולה מבבל, אולם הניסיון הכפול שלו לראות אם העשב אומנם

מחיה את המתים, עולה לו בחייו. הוא מתייחס לשועל ולאריה באופן שווה, אינו מבחין בסכנה ואינו רואה את הנולד. הסיום במוסר השכל הופך את האגדה למעין משל.

סטיות מן המקור

בפרק זה נראה מספר אגדות שבהן הסטייה מן המקור משנה את תוכן האגדה באופן משמעותי. נבחין בין סטייה מכוונת, אולי, ובין סטייה שיש בה אי-הבנת המקור וכתוצאה מכך שיבוש בעיבוד לילדים.

"סוף טוב" – שינויים בסיום

בספרות לילדים, במיוחד לצעירים שבהם, רווחת הדעה שיש לסיים את הסיפור ב"סוף טוב", באופטימיות, כדי לא לגרום להם לפחדים או ליתר צער. הסיום בטוב מחזק את בטחונו של הילד, ונותן לו כוח נפשי לשמוע עלילות קשות ופגעים בידעו שסוף הטוב לבוא. השאלה היא אם אסור להזכיר כלל את מות הגיבורים, גם אם מגיע להם עונש מוות. ושאלה נוספת, הנובעת מקודמתה, האם מותר למעבד האגדה לשנות את הסיפור המקורי כדי לסיים את העלילה בצורה מרוככת.

באגדה על "נחום איש גמזו"²³, שנשלח לקיסר להביא לו דורון מאנשי ארץ ישראל, נזכר, כידוע, שבעלי הפונדק שבו לן נחום איש גמזו החליפו את האבנים הטובות שבארגז ומלאוהו עפר. בחזרתו לן נחום איש גמזו באותו פונדק ועל שאלת בעלי הפונדק "מה הבאת עמך שעשו לך כבוד גדול?", השיב: "מה שנטלתי כאן הבאתי לשם". הרסו בעלי הפונדק את ביתם והביאו את עפרו למלך. אמרו בעלי הפונדק: "אותו עפר שניתן לך – משלנו היה". בדקו אנשי המלך את העפר ולא מצאו כך, "והרגום".

בביטוי זה מסיים ספר האגדה את הסיפור, על פי תענית כא ע"א:

האי עפרא דאייתי הכא מדין הוא, בדקוה ולא אשכחוה, וקטלינו להנך דירואי.

חקה שריג מביאה אגדה זו בספר "לנו משלנו", שכאמור לעיל, קרוב ביותר למקור. אולם כדי לרכך את הסיום הקשה היא משנה ומסיימת כך: "העניש אותם המלך עונש קשה" (עמ' 78) ואינה מזכירה את מותם. ואולי, בהשפעת האסון שפקד אותה נמנעה מלהזכיר מות? מכל מקום, יש כאן סטייה מן המקור.

23 אני מקצרת בסיפור האגדה. ניתן לקרוא אותה בספר האגדה, ב, עמ' מג.

סטייה חמורה יותר בסיום אגדה מצויה בספר "שעשועתיק", באגדה הנקראת "שמונים מכשפות במערה אחת" (עמ' 19-20). מקור אגדה זו בירושלמי חגיגה, פ"ב ה"ב, ובספר האגדה, ב, עמ' ד' סעיף ה'²⁴.

האגדה מספרת על שמעון בן שטח שעשה לחיסול המכשפות. נאמר לו שבמערה באשקלון יש שמונים נשים מכשפות. מה עשה? זימן שמונים בחורים יפים, נטלם עימו למערה, נתן בידם כד וטלית מקופלת בתוכו, וביום גשם באו למערה כאשר הכדים על ראשיהם. אמר להם: "אם אצפצף לכם פעם אחת – לבשו טליותיכם, ואם אצפצף שנית – הכנסו כולם כאחד למערה, וכשתכנסו ירים כל אחד מכם מכשפה ויגביהנה מן הקרקע". (בנייתוק מן הקרקע חדל כוח הכישוף).

שמעון בן שטח נקט בעורמה והציג עצמו בפני המכשפות כאחד מהן – הוא הגיע יכש והלך בין הטיפות ביום גשם. המכשפות הראו את כוחן והביאו מטעמים שונים, והוא צפצף והביא את שמונים הבחורים. שריג מוסיפה על הכתוב באומרה: "וכל אחד מהם מוצא ביניכן את בת זוגו".

וזה הסיום בירושלמי: "אמר כל דמטי יחכום זוגיה, וטענון ואזלון וצל בונין". בעל "קרבן העדה", הפירוש לירושלמי, מתרגם: "כל דרוצה (מגיע) יכחור זוגתו ונשאו אותם ותלו אותם על העץ"; ובספר האגדה: "אמר: כל אחד ואחד יברור בת זוגו. טענו אותן ויצאו ותלאו".

כל הנוסחים הללו תמימי דעים שסופן של המכשפות היה מוות, שהרי נאמר "מכשפה לא תחיה" (שמות כב יז). אולם בעיבוד של שריג "הסוף הטוב" מסלף את הסיום המקורי:

החזיק כל אחד מן הבחורים מכשפה אחת בזרועותיו והוציאה מן המערה. היו שמונים המכשפות לכלות נאות וחסודות לבני זוגן היפים והחסונים. ולא נותרה מכשפה אחת באשקלון ובארץ ישראל כולה...

אילו בדקה המעבדת במקור ובפירוש הנלווה אליו, לא היתה משנה כפי ששינתה, שהרי המרחק בין מוות ובין חתונה עצום הוא!

הבנה שגויה של לחש

ב"שער העצות היעוצות" שבספר "שעשועתיק" מביאה שריג אגדה ובה עצות לצמא למים (עמ' 69). יש באגדה לחש נגד שד והיא קשה להבנה, ותמוה הדבר שהמעבדת הביאה אותה לילדים. שני מקורות לאגדה זו, פסחים קיב ע"א, ועבודה זרה יב ע"ב; רש"י בעבודה זרה מסביר את עיקר האגדה, ובלעדי פירושו קשה להבינה.

24 מפאת אורכה של האגדה לא נביאה בשלמות, ובמיוחד מפני שהידן מתמקד בסיום.

פסחים קיב ע"א:

תנו רבנן: לא ישתה אדם מים לא מן הנהרות ולא מן האגמים בלילה, ואם שתה דמו בראשו, מפני הסכנה. מאי סכנה? סכנת שברירי, ואי צחי מאי תקנתיה? אי איכא איניש בהדיה לימא ליה, פלניא בר פלנתא צחינא מיא, ואי לא (נימא) איהו לנפשיה פלניא אמרה לי אמי: איזדהר משברירי שברירי ברירי בירי ירי רי, צחינא מיא בכסא חוורי.

הנוסח שבמסכת עבודה זרה קרוב לזה שבפסחים, אך יש בו תוספות שביאליק ורבניצקי השתמשו בהן, ועל פיהם גם שריג במקצת, ולכן נביאנו כאן.

עבודה זרה יב ע"ב:

ת"ר לא ישתה אדם מים בלילה, ואם שתה דמו בראשו מפני הסכנה, מאי סכנה? סכנת שברירי, ואם צחי מאי תקנתיה? אי איכא אחרינא בהדיא ליתריי ולימא ליה צחינא מיא, ואם לא, נקרקש בנכתמא אחצב' ונימא לנפשיה: פלניא בר פלניתא אמרה לך אמך אזדהר משברירי ברירי רירי ירי רי בכסי' חוורי.

בספר האגדה מאוחדים שני הנוסחים, וזה תרגומם (ו, עמ' סד סעיף עז):

שנו רבותינו: לא ישתה אדם מים לא מן הנהרות ולא מן האגמים בלילה, ואם שתה, דמו בראשו, מפני הסכנה. מהי סכנה? סכנת שברירי. ואם צמא מה יעשה? אם יש אדם אחר עמו יעירונו (ליתריי) ויאמר לו: "פלוגי בן פלוני אני צמא למים". ואם לא – יקרקש בכיסוי על הכד (נקרקש בנכתמא אחצב') ויאמר לעצמו: "פלוגי בן פלונית, אמרה לי אמך: הזהר משברירי שברירי, ברירי, רירי, ירי, רי; צמא אני למים בכוסות לבנים".

בשני המקורות מודגש שהאיסור לשתות מים הוא בלילה. במסכת פסחים צוין אילו מים – מן הנהרות או מן האגמים – פרט החסר במסכת עבודה זרה, שבה נוסף פרט אחר, הצמא שאין עימו איש יקרקש על הכד.

כמה תמיהות יש באגדה זו: מהי סכנת "שברירי". בספר האגדה מצוי הפירוש – סנוורים. ואמנם, בבראשית י"ט י"א נאמר "ויפפו בסנוורים" (את הסובבים את ביתו של לוט); תרגום אונקלוס – "בסבריריא". אך מדוע מזהירה האם את בנה מ"שברירי רי"? מה פירושו של ביטוי זה? ומדוע על הצמא לקרקש על הכד?

רש"י במסכת עבודה זרה מפרש: "שברירי: שד הממונה על מכת סנוורים"; "נקרקש בנכתמיה: יקשקש בכיסוי החצבא (הכד) על החצב דלידמי נגברא בהדיה" (יש כאן הסבר פסיכולוגי לאדם המקים רעש כדי לא לחוש את בדידותו, וכדי שהשד יחשוב שאדם נוסף

עימו): "איזדהר משברירי לחש הוא ומתמעט והולך משם השד, כאשר הוא שומע מיעוט תיבות אות אחר אות עד רי, וכן הוא הלחש להכריחו משם".

פירוש זה זורע אור על הטקסט הקשה, מסביר את הלחש ואת הקשר לסנוורים. נראה כיצד עיבדה שריג את האגדה:

אם תצמא למים בני

שנו רבותינו לתלמידיהם:

" – אם יצאת לדרך, קח עמך כד של מים

ולא תשתה מים מן הנהר ומן האגם,

שמסכן אתה את בריאותך ואת אור עיניך.

ואם אזלו המים מכדך,

דפוק על כסוי הכד ואמור לעצמך:

' – פלוגי בן פלונית (שמך ושם אמך)

אמרה לך אמך:

הזהר משברירי

שברירי, ברירי,

רירי, רירי, רי".

(מין לחש הוא, של "לשון נופל על לשון")

הקל לזכירה ומעמיק בזכרון את עצם העצה.

שריג משמיטה כליל את האיסור לשתות בלילה. כדי לסבר את האוזן על הקרקוש על הכד שנאמר במקור, היא מוסיפה עצה: "קח עמך כד של מים". גם סכנת "הסנוורים" מוסברת: "מסכן אתה את בריאותך ואת אור עיניך". אך אין היא עומדת על הקשר בין הסנוורים ובין הכינוי "שברירי". במקום "צמא אתה" היא מפרשת "אם אזלו המים מכדך", אך לא ברור מדבריה לשם מה לדפוק על כיסוי הכד, כי היא אינה מזכירה מציאות של אדם נוסף שאילו יש לפנות לעזרה, ואם לא – להקים רעש.

הטעות החמורה מופיעה בסיום: הפירוש ל"שברירי, ברירי, רירי, רירי (במקום רי), רי", הוא אמנם "מין לחש", אך אין לו כל קשר עם "לשון נופל על לשון", ולא מוסבר שהלחש בא לגרש את השד על ידי מיעוט אותיות שמו. וכמוכּן, גם המשפט האחרון אין לו שחר: "קל לזכירה ומעמיק בזכרון את עצם העצה". ילד שיקרא אגדה זו בעיבוד של שריג לא יבין את התמיהות שהצבענו עליהן ולא יקבל פירוש הגיוני ללחש המוזר. אילו בדקה המעבדת במקור ובפירוש רש"י היו הילדים מקבלים עיבוד הגיוני של האגדה והיו מבינים אותה טוב יותר.

שני עיבודים לאגדה אחת – נאמנות למקור וסטייה

כבר ראינו לעיל עמ' 184 ששריג מעבדת אגדה אחת בנוסחים שונים. בסיפריה "לנו משלנו" עיבודיה נאמנים למקור מבחינת תוכנם, אם כי יש בהם שינויי לשון וסגנון כדי להתאים את הסיפורים ללשון ימינו המובנת לילדים. בספריה האחרים, כפי שראינו, הוכנסו שינויים רבים ואף מהותיים באותה אגדה עצמה שהוגשה לילדים בלבוש אחר. נתבונן באגדה על בטחוננו של ר' עקיבא בספר "לנו משלנו" (עמ' 81) ובספר "כלוב מלא עוף"²⁵, ונראה את ההבדל הגדול בין שני העיבודים.

הכל לטובה

פעם אחת היה רבי עקיבא מהלך בדרך. הגיע לעיר אחת ובקש מקום ללון ולא נתנו לו.

אמר: כל מה שעושה הקדוש ברוך הוא, הכל לטובה.

הלך ולן בשדה. היו לו חמור ותרנגול ונר. בא אריה ואכל את החמור;

בא חתול ואכל את התרנגול; באה רוח וכבתה את הנר. אמר רבי עקיבא:

– כל מה שעושה הקדוש ברוך הוא, הכל לטובה.

באותו לילה באו גדודי צבא ולקחו את כל בני העיר בשבי. אמר רבי עקיבא:

– לא כך אמרתי: כל מה שעושה הקדוש ברוך הוא, הכל לטובה?

אילו לגנתי בעיר, הייתי נופל בשבי; אילו לא טרף הארי את החמור, היה נוער ומגלה אותי; אילו לא טרף החתול את התרנגול, היה קורא ומגלה

אותי; אילו לא כבתה הרוח את הנר, היה האור מגלה אותי.

אגדה זו מקורה בתלמוד הבבלי, ברכות ס ע"ב. שריג נאמנה לרוח האגדה, מדגישה את בטחוננו של ר' עקיבא, ואינה מוסיפה דבר בראשית האגדה ואינה מרחיבה אותה, כפי שעשתה יוכבד סגל. רק בסיום האגדה יש תוספת והסבר שאיננו במקור. בשלוש השורות האחרונות מצדיק ר' עקיבא את המאורעות המצביעים על השגחת הקדוש ברוך הוא, ועל הצלתו מידי גדודי הצבא. דברים אלו משתמעים מן האגדה ומוסיפים לה פירוש. עיבוד שונה לחלוטין לאגדה זו מצוי בספר "כלוב מלא עוף":

התרנגול הפודה והמציל

פעם אחת היה רבי עקיבא מהלך בדרך.

הגיע לעיר אחת, בקש אכסניה ללון בה,

ולא נתנו לו.

הלך ולן בשדה.

היו עמו תרנגול, שיעיר אותו עם שחר,

נר להאיר לו בחשכה.

וחמור לרכב עליו.

באה רוח וכבתה את הנר,

התחיל התרנגול לקרקר

ורבי עקיבא בבהלה התעורר.

הבין שהוא נתון בסכנה

והתחבא בשיחים.

נמצא שהציל התרנגול את חיי בעליו.

בא חתול וטרף את התרנגול,

בא אריה וטרף את החמור

נשאר רבי עקיבא לבדו בשדה.

באותו לילה התנפלו חילים רומאים

ולקחו את כל תושבי העיר בשבי

הקורא עיבוד זה ומכיר את הנוסח המקורי שם לב מיד למחיקת עזרת ה' והביטחון בו ש"כל מה שעושה הקדוש ברוך הוא, הכל לטובה" – במקום זאת "התרנגול הוא הפודה והמציל"! אם נבדוק כיצד הגיעה שריג למסקנה זו, נמצא שאין היגיון בדברים. אגדה זו, המופיעה בספר "כלוב מלא עוף", ספר העוסק כולו בעופות שונים, מוצאת מידי פשוטה כדי להתאימה למסגרת הספר, ולהצביע בה על גדולת התרנגול.

תחילת הנוסח זהה למקור. בהזכרת בעלי החיים והנר שהיו עם ר' עקיבא, יש תוספת של פירוש לתפקידם: "תרנגול שיעיר אותו עם שחר, נר להאיר לו בחשכה וחמור לרכוב עליו". מכאן ואילך באה הסטייה: "באה רוח וכבתה את הנר". אם הנר דלק, היה ר' עקיבא בוודאי ער, ומדוע החל התרנגול לקרקר דווקא בחשכה, הרי קודם נאמר שהוא מעיר "עם שחר". וכשהתעורר ר' עקיבא "בבהלה" מקרקור התרנגול, כיצד "הבין שהוא נתון בסכנה"? מה הביאו לכך? אין כאן השתלשלות הגיונית. ואם ר' עקיבא "התחבא בשיחים", ממה "הציל התרנגול את חיי בעליו"? המסקנה כאן קודמת למאורעות: הרי החיילים הרומאים התנפלו על תושבי העיר רק אחרי שהחתול טרף את התרנגול והאריה את החמור. נמצא שקרקורו של התרנגול לא היה הגורם להצלה אלא דווקא שתיקתו! והרי כך כתבה שריג בנוסח הקודם: "אילו לא טרף החתול את התרנגול היה קורא ומגלה אותי".

המסקנה של חז"ל המובאת בנוסח המקורי – ור' עקיבא הוא המבטא אותה: "כל מה שעושה הקב"ה הכל לטובה" – מסולקת מהטקסט ומשאירה אותו חסר היגיון, חסר ערכים ומסולף. דווקא העובדה ששריג עיבדה אגדה זו כהלכה ב"לנו משלנו", אומרת דרשני: מה ראתה לעבדה כך?

25 באגדה זו דנתי בעיבודיה של יוכבד סגל תוך השוואה למקורות – ראה מאמרי הנוכח לעיל, הע' 18.

סטייה והכללה

עיבוד מסוג שונה, שבו לא נזכר גיבור העלילה על פי המקור, מצוי באגדה בשם "השטן והיין", בספר "אושכי בושכי". בספר זה, כאמור לעיל, ריכזה תקוה שריג אגדות חז"ל על שדים, מכשפות, סיפורי אשמדאי ושלמה המלך ועוד רבים. אחד מן השדים הוא השטן. בספר בראשית, פרשת נח, נאמר "וַיַּחַל נח איש האדמה ויטע כרם" (ט כ); ומיד לאחר מכן מביאה התורה את תוצאות המעשה: "וַיִּשְׁתֶּה מִן הַיַּיִן וַיִּשְׁכָּר" (שם כא). מכשלה זו תלו חז"ל במעשהו של השטן, וכך נאמר במדרש תנחומא, פרי נח יג:

ארז"ל כשבא נח ליטע כרם בא שטן ועמד לפניו. א"ל מה אתה נוטע. א"ל כרם. א"ל מה טיבו. א"ל פירותיו מתוקים בין לחים בין יבשים ועושיין מהן יין המשמח לבבות דכתיב "ויין יִשְׁמַח לבב אנוש" (תהלים קד טו). א"ל שטן בוא ונשתתף שנינו בכרם זה. א"ל לחיי. מה עשה שטן הביא כבש והרגו תחת הגפן. אח"כ הביא ארי והרגו. ואח"כ הביא חזיר והרגו. ואח"כ הביא קוף והרגו תחת הכרם. והטיפו דמן באותו הכרם והשקוהו מדמיהן. רמז לו שקודם שישתה אדם מן היין הרי הוא תם ככבש זו שאינה יודעת כלום וכרחל לפני גוזזיה נאלמה. שתה כהוגן הרי הוא גבור כארי ואומר אין כמותו בעולם. כיון ששתה יותר מדאי נעשה כחזיר מתלכלך במי רגליים ובדבר אחר. נשתכר נעשה כקוף עומד ומרקד ומשחק ומוציא לפני הכל נבלות הפה ואינו יודע מה יעשה. וכל זה אירע לנח הצדיק. מה נח הצדיק שהקב"ה פירש שבחו כך. שאר בני אדם על אחת כמה וכמה.

האגדה פותחת בשבחו של היין המשמח לבבות, וכדרכם מאשימים חז"ל דבריהם בפסוק: "ויין ישמח לבב אנוש". אגדה זו בנויה כדרשיח דרמטי בין שני הגיבורים הפועלים, נח והשטן: נח הוא הנוטע והשטן מציע את שותפותו בכרם; ונח מסכים באומרו "לחיי", שפירושו "הן". שותפות זו גורמת לקלקולו של האדם על ידי היין, כפי שאנו רואים בהמשך. שחיטת הכבש, הארי, החזיר והקוף סמלית היא, כפי ש"רמז" לו השטן בהמשך. יש כאן כמה דרגות שתייה והשפעתן על השותה. חז"ל מדגישים שאדם "תם ככבש שאינה יודעת כלום" – רק "קודם שישתה אדם מן היין"; שאר הדרגות הן במעריך עולה: "גיבור כארי", המתפאר שאין כמותו בעולם, חזיר – המתלכלך, ובשעת שכרות דומה האדם לקוף המשחק ומנבל את פיו.²⁶

26 בעל "עץ יוסף" מציין ש"בליקוט לא גרס זה. ונראה שצ"ל כאן בהיפך, דמקודם הביא קוף, שכשנשחק נעשה כקוף עומד ומרקד, ואח"כ הביא חזיר, שכיון ששתה יותר מדאי נעשה כחזיר שמתלכלך". ואכן בספר האגדה מובא נוסח זה, הקוף לפני החזיר (א, עמ' לח סעיף קלג).

האגדה מסתיימת בקל וחומר: "מה נח הצדיק שהקב"ה פירש שבחו כך, שאר בני האדם על אחת כמה וכמה". מכאן רוצים חכמינו ללמדנו מוסר השכל ולהזהיר את הבריות מפני שכרות, שכן היא "מעשה שטן", שאפילו צדיקים גמורים עלולים להיכשל בה.

תקוה שריג הלכה בעקבות האגדה ולא שינתה ממעשיו של השטן דבר, לא בשחיטת בעלי החיים ולא בתוצאות המעשה. הסטייה המרכזית מן המקור היא בהשמטת שמו של נח. כל מעשיו של השטן באים מתוך צרות עין בכל אדם השותה יין. כל אותו דרשיח בין השטן ונח, כל מעשה השותפות שביניהם האומר שכבר מתחילה היה היין מסוכן לבריות, כל זה משתנה בעיבודו של שריג.

אושכי בושכי, עמ' 10:

השטן והיין

בראשית בריאת העולם, היתה הגפן עושה יין
והיה היין משמח לב אדם ומיטיב את לבו.
בא השטן וצרה עינו באדם ששתה מן היין
והיה שמח כל הימים.
מה עשה?
כשראה אדם שותל גפן,
היה שוחט כבשה ומטפטף מדמה לגומת השתיל:
אחר כך שחט אריה וטפטף מדמו לאותה גומה:
אחר כך שחט חזיר וטפטף מדמו לאותה גומה:
לאחרונה שחט קוף וטפטף מדמו לאותה גומה:
גדלה הגפן ועשתה פרות הילולים.
עשה מהם האדם יין.
היה אדם שותה מעט יין והיה תמים ככבשה:
שתה עוד – נעשה גבור כארי ואומר:
– מי כמוני בעולם!
שתה עוד – השתכר והתלכלך בקיא, כחזיר:
שתה עוד – היה עומד ורוקד כקוף
וכך הפך היין לאדם – מברכה לקללה.

שריג הפכה את האגדה הספציפית על נח ל כל ל ה לגבי האדם בכלל. לא נזכר כאן נח הנוטע הראשון, אלא הגפן העושה יין היתה דבר חיובי. הדבר השתנה עם קנאתו של השטן בשמחתו של האדם. השטן עומד מול האדם ומקלקל את מעשיו. מכאן ואילך

מודגשים מעשי השטן, בחזרה על המלים "אחר-כך שחט אחר-כך שחט". כלפי חוץ לא ניכר בגפן שום שינוי: "הגפן עשתה פרות הילולים". שינוי נוסף יש במדרגה הראשונה: האדם תמים ככבשה אחרי שהוא שותה מעט יין, ולא קודם ששתה, כפי שמופיע במקור. שאר השלבים זהים. אך הסיכום, שיש בו הכללה ומסקנה כללית, אינו מדויק ואינו זהה למקור: היין הפך לאדם "מברכה לקללה". האומנם? והרי שתיית יין במידה מעטה עדיין יש בה ברכה, ולא כל שתייה הופכת בהכרח לקללה!

ראינו אפוא שהפיכתה של אגדה זו להכללה, יש בה התעלמות מההזרה הישירה שמולידה ההשוואה לנח הצדיק, ובמקומה יש הכללה לגבי כל אדם. השינוי המהותי הוא בכך שהשטן עושה מעשיו בעצמו והאדם (נח במקור) אינו שותף לו. ממילא אין מקום לקל וחומר שמלמדים אותנו חז"ל בהשוואה לנח, ולאדם קשה לקחת אחריות על מעשיו בעצמו, שכן הוא נתון בידי השטן. לפי זה, הבחירה החופשית ניטלת מן האדם.

סיכום

העיון במפעלה הספרותי של תקוה שריג בהבאת אגדות חז"ל לילדים מלמדנו שהמעבדת ראויה לברכה על תרומתה הגדולה, במיוחד לילדים החילוניים. בתנועה הקיבוצית הרחיקו את הילדים מכל ספר שריח של יהדות ומסורת דבק בו, ובמשך שנים רבות אסרו שם גם על לימוד התורה בנוסח המסורתי עם הזכרת שם ה'; הדבר אמור במיוחד בקיבוצי השומר הצעיר. לכן, הפצת ספריה של שריג, שמובאות בהם אגדות חז"ל, חוללה מעין מהפכה ובוודאי הביאה לתפנית, אף על פי שהמלקטת לא דייקה בעיבודיה ביחס למקורות או סטתה מהם. עצם הבאתן של אגדות חז"ל לחוגים רחבים הרחוקים מספרות זו, הוא מעשה גדול. את אהבתה לאגדות חז"ל, שאותה ספגה בביתה בילדותה, הנחילה תקוה שריג לדור הצעיר מתוך מודעות בשליחות של מעשי אבות. ברור שמעיקרם אין הנמענים של ספרים אלה ילדי החינוך הדתי, שאנו מבקשים לקרבם למקורות, אולם אין לפסול את ספריה המצויים בספרייה, והקורא בהם יהנה וישתעשע.

בעיבודיה של שריג את אגדות חז"ל אין אחידות. ניכרת התפתחות בגישתה לאגדות, החל מספרה הראשון, "לנו משלנו", וכלה ביתר ספריה. בתחילה ניכרת דבקות בנוסח ספר האגדה הצמוד למקורות; מורגשת אחיזתה בקבוע וידוע בלי להעז ולשנות באופן מהותי את הנוסח, פרט להשמטות ולחילופי לשון וסגנון. גישה זו התחלפה והשתנתה כבר בספריה "גוזמאות חלב ודבש" ו"גוזמאות שור הבר והלוייתן". בספרים אלה שולבו האגדות במסגרת ספרותית קבועה, ובאגדות מורגש פיתוח ספרותי, דרשי, תיאורים מעטים וצורה פיוטית, עם הרחבת הדמיון והגוזמה בהתאם למסופר. לכן בולט ההבדל בין ספרים אלה ובין ספרה "לנו משלנו", שבו רוכזו אגדות רבות מאוד, המסופרות על פי רוב בקיצור.

בספרה "שעשועתיק" חלה התפתחות נוספת: האגדות מובאות גם ממקורות שאינם של חז"ל, חלקן אמירות חכמה ברמה גבוהה הקשות להבנת ילדים בני שש עד תשע, כפי שייעדה את עיקר האגדות, לכן צבינו של ספר זה שונה לחלוטין מקודמיו. בשני הספרים האחרים, "אושכי בושכי" ו"כלוב מלא עוף", רואים אנו את המעבדת העצמאית והמשתחררת, העושה בחומר ולשה אותו כרצונה, ופעמים מתרחקת מאוד מן המקורות. ספרים אלה, מתרכזים בנושא מוגדר, ומפתחים אותו בגיוון רב. בשאיפתה של תקוה שריג להנחיל לילדים את אגדות חז"ל בולטת המטרה לשעשע אותם ולגרום להם הנאה, ולכן היא מרבה לעבד בדיות וגוזמאות. אין בעיבודים שום כיוון של הטפת מוסר, לא ישירה ולא עקיפה, גם באגדות שהמסקנה המוסרית הנובעת מהן בולטת; לכן לא ריכזה שריג את מבחר האגדות סביב נושאים חינוכיים, כגון כיבוד אב ואם, עזרה לזולת, עשיית צדקה וחסד וכדומה. כיוון זה מצוי בעיבודיה של יוכבד סגל בספרים "כה עשו חכמינו", שעובדו מתוך גישה חינוכית, החסרה לחלוטין בעיבודיה של שריג, שבולטת אצלה הגישה האסתטית-המסורתית ואין לה כל כוונה להציב לדוגמה ולחיקוי את גיבורי האגדות שבחרה לעבד.

מבחינת הלשון ניכרת אותה התפתחות שצוינה לעיל. ב"לנו משלנו" רבים חילופי מטבעות הלשון מלשון חכמים ללשון ימינו, כפי שהראינו, ואילו בספרים המאוחרים קיימת נטייה להשאיר קצת יותר את לשון החכמים, אם כי גם כאן הוחלפו ביטויים רבים ללשון ההווה המובנת לילדים. בכל ספריה של שריג נעלמו רבים מן הניבים שבלשון חז"ל ולא הועברו לקוראים הצעירים, וחבל – שהרי העשרת לשון הילדים בספיגת לשון חכמים ומטבעות לשון חדשות, היא תוצר לוואי של סיפורי אגדות חז"ל, ובלעדי זאת הפסידו הקוראים את ידיעת הלשון הקדומה ושימושם בה.

מפעלה של שריג מוכיח עד כמה גדולה "גירסא דינקותא" שלה, וכמה חשובות ומכריעות הן חוויות הילדות וסיפורי "אמא אגדה". דווקא שריג, "ששנתה ופירשה", שגדלה בבית דתי ועברה לכיוון המנוגד של קיבוץ חילוני, מוכיחה עד כמה עמוק רישומו של סיפור אגדה בימי הילדות, שאיננו נשכח גם כעבור עשרות שנים. ולא זו בלבד, אלא דוחק היה בליבה פנימה וביקש לו מוצא כדי להעניק ולהעשיר גם את הדור הבא. ועל כך חייבים לה ילדי ישראל תודה!